

Normatudat - nyelvi norma

Amint Kemény Gábor a 'La norme linguistique' című tanulmánygyűjtemény előszavában írja: „az impozáns kiállítású (...) tanulmánykötet (...) tárgyalja a nyelvi norma történeti és leíró nyelvészeti vonatkozásait, a társtudományokkal való összefüggéseit, valamint a kérdéskör gyakorlati problémáit; mindezt azonban anélkül teszi, hogy a nyelvi norma fogalmának pontos meghatározására akár csak kísérletet is tenne. (...)”

Ugyane bizonytalanság olvasható ki *Wardhaugh*nál is, amikor így ír, hogy „Látjuk majd, hogy a feladat annak meghatározása, hogy milyen nyelvi viselkedési normák léteznek egy konkrét csoportban”. (1) A későbbiekben látni fogjuk, hogy az orosz nyelvi normával foglalkozó rész is csupán felsorolásszerűen adja meg a lehetséges nyelvi norma-definíciókat. Felvetődik tehát annak a kérdése, hogy vajon tényleg ilyen nehéz vagy lehetetlen a nyelvi norma meghatározása?

A vizsgált kötet három nagy fejezetből áll: az I. a nyelvi norma elméleti kérdéseiről szól, a II. a különféle normafelfogásokról a nemzetközi szakirodalomban, a III. a nyelvi norma érvényesüléséről néhány nyelvhelyességi kérdés kapcsán. Az egyes fejezeteken belül öt-öt tanulmány foglal helyet (a szerkesztő bevallása szerint ez csupán a szerencsés véletlennek köszönhető: úgy látszik, végül elnyeri jutalmát az, aki mégiscsak vállalkozik a nyelvi norma meghatározásainak valamiféle kanalizálására...).

A recenzáló helyzete itt nehéz, hiszen nem homogén kötetről, hanem – habár egy témakörben íródott, de mégis – különböző stílusú és tartalmú tanulmányok gyűjteményéről van szó. Recenzióban a tartalmi-logikai sorrendet próbálom követni a szerkezeti-strukturális helyett, emiatt úgy tűnhet, hogy nagyobb ugrások vannak a fejezetek között. A tanulmányokban azonban sokszor merül fel egyazon probléma más-más vetülete, így lehetetlen elkerülni az előre- és hátrautalást. Szükségképpen nem ejtek szót néhány tanulmányról, melyek – megítélésem szerint – hosszabb és külön recenzió tárgyát képezhetnék. Nem foglalkozom továbbá az irodalmi vonatkozású egybevetésekkel.

A tanulmánykötet felbontható úgy is, mint azon írások sora, melyek a nyelvi norma meghatározás-lehetőségei mentén vázolják fel az egyes nyelvi norma-kutatásokat, míg mások egyfajta nyelvi normafelfogás tükrében végeznek vizsgálatokat.

Az említett orosz nyelvi normáról író *Kardos Tamás* áttekintést nyújt mindazokról a definíciókról, amelyek különféle aspektusból kívánják a nyelvi normát meghatározni. *Ickovics* szerint a nyelvi norma „adott nyelvben az adott időben létező, a nyelvi gyakorlat által rögzített nyelvi eszközök és törvényszerűségek s ezek realizációjának a komplexuma, az adott időben, az adott nyelvi közösségben objektíven létező fonéma-mátrixok és ezek variánsai, fonéma-kapcsolódási törvények, morféma- és szójelenségek, szóalkotási és ragozási modellek és ezek realizációi. Rövidebben: a norma magába foglalja a nyelvi közösség tagjai számára kötelező egységek halmazát (...) A norma történeti jelenség”. (2)

A szerző szerint a nyelvi norma nem más, mint „1. A nyelvben létező modelleknek való megfelelés, 2. A használatosság – a forrás presztízisének figyelembe vételével. *Isztrina* álláspontja pedig az, hogy „A normát a használat foka határozza meg a források tekintélyes volta esetén.” *Kardos Gábor* úgy összegzi ezt, hogy „A normák kialakulása és változása ösztönös folyamat. (...) a normalizáció a nyelvi eszközök használatának tudott, célirányos befolyásolása.” *Gorbacsovics* meghatározása pedig egészen addig megy el, hogy: „Az orosz irodalmi nyelvi norma bonyolult, dialektikusan ellentmondásos és dina-

mikus jelenség (...) A norma nem csupán társadalmilag jóváhagyott szabály, hanem olyan szabály, amelyet tényleges (beszéd) gyakorlat objektivizált, olyan, amely a nyelvi rendszer törvényszerűségeit tükrözi, s amelyet tekintélyes írók szóhasználatára erősít meg”. (3) Ha elfogadjuk, hogy a nyelvi norma tendencia kérdése is, akkor mindehhez kívánczozik *Tóth Szergej* írása, aki kifejti, hogy „csak a zárt társadalmi rétegekben használt tolvajnyelv a népies köznyelv közvetítésével milyen gyors ütemben épül be a mindennapi beszédbe, a diákok nyelvébe, sőt a tömegtájékoztatóba. Lassan megjelenik a forradalom előtti normatív nyelvhasználatokat deformáló ‘nyelvi prés’ mindkét oldala: egyfelől az orosz nyelvi sablonokra építő stílus mint a szovjet birodalmi nyelv egyik tartóoszlopa, másfelől a GULAG argó összetevőjét alkotó tolvajnyelv, a káromló szavak, obszcén kifejezéseket tartalmazó, frazeologizálódott kifejezések tömege stb.” (4) Majd így folytatja: „Sajátos paradoxon, hogy csak a tradicionális nyelvészeti keretben lehetett foglalkozni olyan jelenségekkel, amelyek – mint például a zsargon is – a hagyományos nyelvészeti vizsgálódások periferiájára szorultak. Bár a lágerben szerzett nyelvi tapasztalatait például *Lihacsov* vagy *Vinogradov* még megírhatta tanulmány formájában, ezekről az írásokról a szakmának jobb volt nem tudnia.” (5) Ami arra világít rá, hogy korántsem egyszerű keresztülvinni a nyelvi norma bevonódását a köznyelvbe „tekintélyes írók szóhasználatával”-val, amikor azoknak egész egyszerűen tudomást sem lehetett venniük a nyelvben létező egyes jelenségekről (tipikus „amit nem látunk, az nincs”-esete).

Az orosz nyelvi norma tanulmányozásakor tehát olyan attitűddel találkozunk, amely szerint a „helyes” nyelvhasználat szabályai tendenciózusak, ahogyan a régi görög és indiai nyelvtanírók a leghíresebb irodalmi alkotásokat vették mintául a normák felállításában. Az ilyen normákhoz ragaszkodás azon a feltevésen nyugszik, hogy a nyelvvel szemben felállítható egy abszolút követelményrendszer, amely bizonyos logikai-filozófiai megfontolásokból vagy egyszerűen egy felsőbbrendűnek tekinthető nyelvből vonható el. (6)

Nem ugyanebben a fejezetben kapott helyet, de a szerkesztő előszavában utal arra, hogy az „orosz nyelvterület áttekintését jól egészíti ki *Kontra Miklós* érdekes tanulmánya”. A szerző itt azt írja, hogy „az idegen nyelvet beszélők jól ismerik azt a jelenséget, hogy – ha egy bizonyos ideig nem használták az adott nyelvet – beszédprodukción és beszédpercepción teljesítményük határozottan javulni kezd, ha anyanyelvű partnerrel kezdenek beszélgetni.” (7) Fontos lenne a „bizonyos idő” konkrétabb meghatározása, mert tapasztalatom szerint az idő múlásával azonos arányban nő a bátortalanság az interakcióba lépés és még inkább az interakció-kezdeményszerzési kedv, különösen egy anyanyelvi beszélővel szemben. A „megszólalni sem tudás” fékje gyakran behúzódik a tudás friss és teljes birtokában is, és mentül inkább nem gyakorolja valaki az idegen nyelvet, úgy párolog el a nehezen összeszedett bátorság a megszólalásra. Vajon ebben a félelemben nem a nyelvi norma megsértésétől való rettegés munkál-e? Természetesen nem feltételezek egy innáta nyelvi normatudatot, az idegen nyelven megszólalóban azonban élhet egy félelem, hogy még ha tudom is a szót és ki tudom fejezni azt, amit akarok, talán valami olyan ellen véték a megszólalással, amit magam nem tudhatok, de az anyanyelvi beszélő a hiba hallatán hangosan felkacag? Mégis, ha eljátszanánk egy veleszületett nyelvi norma gondolatával – melyet talán egy nem túl éles váltással nyelvérzéknek nevezhetünk –, akkor *Felde Györgyi* tanulmányát hívhatjuk segítségül. (8) Itt bizonyítékot szerezhetünk arra, hogy a normatív nyelvhasználat kialakulása tendenciájában gyakran alulról felfelé építkezik, tehát nagyon jelentős, hogy a gyermek a korai szakaszban mit hall és olvas (olvasunk fel neki). Különböző gyermekcsoportokban szavakat kellett bizonyos kritériumok alapján besorolniuk és felismerniük a gyermekeknek. Igen érzékletes példa az ugorjék szó, amelynek esetében a gyermekek ráéreztek, hogy ugyan ez a helyes alak, de nem használatos. Itt helytálló az „úgy érezték” kifejezés, ugyanis az -ik-es igék egyes szám harmadik személyű felszólító módjának képzési szabályát csak mellékesen jegyzik

meg a nyelvtanórákon vagy sokszor említést sem tesznek róla. Ennek folytán – miután például a tömegkommunikációban egyes választékosan beszélő kommunikátortól elhangzanak efféle szóalakok – a szabály ismerete hiányában a gyermek (felnőtt) hajlamos más, nem -ik-es ige esetében is ezt a képzést használni (pl.: iszik-igyék, de nem jár-járják).

Ehhez a témakörhöz kapcsolható T. Urbán Ilona tanulmánya, (9) melyben a szerző tízezer újságnyelvi adatot dolgoz fel a témában, beszélnyelvieket azonban nem. Ezt azzal indokolja, hogy az élőbeszédhez közelálló újságnyelvi adatok alapján a beszélnyelvi állapotra is lehet következtetni. Ez valószínűleg így van, amennyire ez a fajta következtetés megengedhető tudományos igényű feltárás esetén. Mégis, az állítás vitatható, tekintve, hogy az újságnyelv egy speciális „műfaj”, szakzsargonnal és műszavakkal megtűzdelve – gondoljunk csak arra, hogy egy idegen nyelvet magas szinten beszélő egyénnek is nem kevés gyakorlásába kerül, míg az adott nyelvű újság olvasásában biztos készségeket sajátít el. T. Urbán Ilona tanulmánya egyébiránt igen alapos és részletes kimutatását adja az -ik-es igék jelen állapotának. Külön figyelmet érdemlő az a megfigyelés, mely szerint az ellentétes jelentéstartalommal bíró (+ és – értelmű) -ik-es igék esetében az előfordulási arány kimutathatóan változik. (Ilyen például a bátorkodik ige, mely lényegesen többször használatos, szemben például a marhaskodik-kal).

A szófelismerésnél időzve Szűts László tanulmánya (10) is jónéhány dolgot vet fel, amelyeket nem lehet feltétel nélkül elfogadni. A szerző leírja, hogy a magyar szókincsbe kerülő idegen szavak „magyarítására” állandó késztetés van. Megjegyzendő, hogy a Magyar Tudomány című folyóirat tendert írt ki arra vonatkozóan, hogy az informatika-számítógépes szakma területéről átvett idegen szavakat valamiképpen fordítsuk magyarra (file = akta), meg kell állapítani, hogy nem sok sikerrel. A szakmák – amint Szűts cikke említést tesz róla – nem szívesen magyarosítják terminus technicusaikat, és engedjük meg, hogy talán nem is kellene magyarosítaniuk. Ezzel kapcsolatban hoz olyan szaknyelvi példákat, melyekre véleménye szerint „nincs jó magyar szavunk”: amplitúdó, baktérium. Feltételezésem szerint azonban ezekre a kitérés és kórokozó magyar szavaknál nem kellene jobbak, és ezek léteznek! A vákuum szónál pedig azzal a distinkcióval él a szerző, hogy „bár van helyette magyar szó, az idegen szó a jelentéstartalmat pontosabban, tömörebben tudja kifejezni”. (11) Nem érthető, miért kifejezőbb egy ismeretlen idegen szó a légüres térnél? Bár nem valószínű, de előfordulhat, hogy a vákuum szónál nem ugrik be elsőre a jelentés, de a légüres tér bizonyosan képzeteket kelt a percepiálóban. Ráadásul felesleges gondot okoz, hogy vajon az „uu”-s vagy „u”-s írásmód a helyes? (A kettős „u” amúgyis idegen a nyelvtől). Néhány szónál pedig „sajátos mellékértelem”-ről ír, melyet – lévén nyelvészeti cikkről szó – nyugodtan lehetne konnotációnak nevezni. Ekkor nem felesleges „visszaidegenítés”-ről van szó, hanem egy szükséges terminus technicus használatáról, melyet valószínűsíthetően az a réteg olvas, aki ebből azonnal ért.

A televízióban néhány éve még nagy pénzeket lehetett nyerni azon a vetélkedőn, ahol a nézőknek a Public Relation kifejezés magyar megfelelőjét kellett volna megalkotniuk. Tudomásom szerint azonban nem született kielégítő megoldás.

A 194. oldalon – többek között – a szerző olyan szavakat említ, amelyeket kénytelenek vagyunk használni, „mert nincs helyette megfelelő magyar szó”: például film, sport. Ezek szerint a mozgókép, a testmozgás, testnevelés nem megfelelő szavak. Sajátságos példákat hoz továbbá a televízióból, ahol valószínűsíthetően (pontos műsormegjelölés és dá-

A televízióban néhány éve még nagy pénzeket lehetett nyerni azon a vetélkedőn, ahol a nézőknek a Public Relation kifejezés magyar megfelelőjét kellett volna megalkotniuk.

tum nincs) elhangzott a hot-dog magyarított változata, a burka, amivel őszintén megvallva még nem találkoztam, de ugyanitt hozza a szponzor-t, amelynek csaknem biztosra vehető, hogy nem védnök a magyar megfelelője, hanem támogató.

A 201. oldalon hozott példák kiegészíthetők még azzal az egyre inkább elharapódzó és aggasztó jelenséggel, hogy – miként Szűts László írja – az idegen szavak kiejtésében rövidülés figyelhető meg abban az esetben, amikor ezeket a szavakat hosszú mássalhangzóval kellene magyarra átírni. Lassanként azonban ez a kiejtésbeli rövidülés áterjed az írott változatra is, és a nyelvi norma részéről tolerancia mutatkozik, amennyiben például a billiárd (12) szó teljes nyugalommal ejthető és írható (!) biliárdnak (ugyanez vonatkozik a barrikád-barikád, (13) konkurrecia-konkurencia (14) szavainkra is.) Bár másalhangzó-rövidülésről esett szó, azért megjegyzendő a már említett vákuum szó is, ahol egyre inkább a vákuum lesz közkeletűvé (az individuuum-ról nem is szólván). Nem lett volna hátrány egyébként, ha a szerző megjelöli példaszavainak származását, ami szintén magyarázatot adhatott volna egyik-másik problémafelvetésére.

Visszatérve a nyelvi normával kapcsolatos nemzetközi kitekintésre, a francia helyzet vizsgálatakor is szembesülünk a norma fogalom értelmezésének sokféleségével. Mounin úgy vélekedik, hogy a norma egy adott korban fellelhető különféle használatának átlaga, (15) vagy ahogy Dubois állítja: normának olyan instrukciórendszert nevezünk, amely meghatározza, mit kell választani egy adott nyelv használati közül, ha a beszélő igazodni akar egy bizonyos esztétikai vagy szociokulturális ideálhoz. Megfontolandó azonban ennek az „igazodás”-nak mikéntje, milyen kritériumok alapján igazodjék a beszélő? Mint tudjuk, (16) számtalan formája létezik a nyelvre (nyelvi normára) szocializálásnak: egyes kultúrákban kizárólag a férfiak beszéde a mérvadó, már kiskorban úgy szocializálják a beszédre a gyermekeket, hogy létezik „lány” és „fiú” nyelv (félbeszakíthatóság, témakörök, mondatok hossza stb.). Az is fontos, ami az orosz nyelvi norma meghatározásakor került szóba, hogy kiknek a közvetítése által kerül a nyelvbe az ilyen vagy olyan normaképző elem (stílus, idegen szavak átvételére nyitottság vagy zártság), és az, hogy a közvetítés éppen „neves személyiségek” által történik.

Összegzésül megállapítható tehát, hogy ez a kötet valóban nem szolgált a nyelvi norma egyedüli és megdönthetetlen definíciójával, emellett azonban megvilágította a nyelvi norma és normatudat sokféle, gyakran rejtett, de mindenképpen összetett jelenségét. A kötetben szereplő tanulmányok feltétlenül további kutatásokra ösztönzők lehetnek a szociolingvisztika területén.

Jegyzet

- (1) R. WARDHAUGH: *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég Kiadó, Bp, 1995. 13. old.
- (2) uo. 164. old.
- (3) uo. 174. old.
- (4) TÓTH Szergej: *Káromló szavak és obszcén kifejezések*. Modern Nyelvoktatás, 1997/4. sz. 37. old.
- (5) uo. 38. old.
- (6) *Nyelvészeti kiskönyvtár*. Összeállította: SIPTÁR Péter. JPTE TK Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, 1987.
- (7) *Linguistica: Series A. Studia et Dissertationes* 8. Szerk.: KEMÉNY Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. 245. old.
- (8) uo. 177. old.
- (9) *Az ikes ragozás mai állapotának vizsgálata újságnyelvi adatok alapján*. *Linguistica: Series A. Studia et Dissertationes* 8. Szerk.: KEMÉNY Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. 229–243. old.
- (10) uo. 193. old.
- (11) uo. 196. old.
- (12) BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1984. 100. old., de *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai kiadó, 1990. 151. old.
- (13) BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1984. 90. old., de *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai kiadó, 1990. 147. old.
- (14) BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1984. 395. old., de már *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai kiadó, 1990. 248. old.

(15) *Linguistica: Series A. Studia et Dissertationes* 8. Szerk.: KEMÉNY Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. 121. old.

(16) Például RÉGER Zita: *Utak a nyelvhez*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1990, 167 oldal, vagy WARDHAUGH már idézett kötete

Irodalom

Linguistica: Series A. Studia et Dissertationes 8. Szerk.: KEMÉNY Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992.

R. WARDHAUGH: *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég Kiadó, Bp, 1995.

TÓTH Szergej: *Káromló szavak és obszcén kifejezések*. Modern Nyelvoktatás, 1997/4 sz.

Nyelvészeti kishótár. Összeállította : SIPTÁR Péter. JPTE TK Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, 1987.

BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1984.

A magyar helyesírás szabályai. Akadémiai kiadó, 1990.

RÉGER Zita: *Utak a nyelvhez*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1990.

KEMÉNY Gábor (szerk): *La norme linguistique*.

Linguistica: Series A. Studia et Dissertationes 8. MTA

Nyelvtudományi Intézete, Bp, 1992.

Mrázík Júlia

Egy szociológiai alapmű

Az Új Mandátum Könyvkiadó és a Max Weber Alapítvány Társadalom & Történet címmel sorozatot indított, amelyben a szociológia eddig magyarul meg nem jelent klasszikusait adja közre.

Család és rokonság Kelet-Londonban

Michael Young és Peter Willmott könyve először 1957-ben jelent meg az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, azóta számos kiadást ért meg, számos nyelvre fordították le. Miből fakad e a négy évtizede írt mű hosszan tartó megtermékenyítő hatása? Miért veszik elő újabb és újabb szociológus nemzedékek?

A szerzők egy tipikus kelet-londoni munkáskerület, Bethnal Green családi és rokonsági viszonyaival ismertetnek meg bennünket. Az elemzés azt a pillanatot ragadja meg, amikor egy, a 19. században épült és erősen lepusztulóban, slumosodóban lévő munkáskerületből a családok elkezdnek kiáramlani az ötvenes évek Angliájában tömegesen épülő lakótelepekre, az ottani szociális lakásokba. (Természetesen nem magyarországi lakótelepekre kell gondolnunk, városrésznyi tízemeletes házakkal, hanem angolra: két-szintes lakásokat magukba foglaló iker- vagy sorházakra.) Az elemzés pillanatában egyszerre él egymás mellett a múlt és a jövő, az, ahonnan ezek a családok elindulnak és az, ahová a kutatás befejezése után mind többen eljutnak. Egy ilyen társadalmi mozgást sokféleképpen lehet megragadni. A szűkebb család és a tágabb rokonság azért adja Young és Willmott számára az elemzés keretét, mert ezek a viszonyok rendkívül gazdagon át- szövik a megfigyelték mindennapi életét, elhelyezik őket a régi lakóhelyük struktúrájában és viszonyítási alapot jelentenek az újban. A kötet tehát segít megérteni a társadalmi mozgások és az egyéni, családi élet összefonódását, kölcsönhatásait. Egyfajta szemléleti mintát nyújt arra, hogyan lehet egy ilyen elemzést elvégezni.

Az elemzés módszertana talán még tartalmánál is időtállóbb, tanulságosabb. A szerzők a szociológia eszköz- és módszertárából igen széles skálán válogattak. Legfőbb mód-